

Шеста глава

ОБРАЗ И ПОДОБИЕ

*Не тем, Господь могуч, непостижим
Ты пред моим мятущимся сознанием,
что в звездный день Твой светлый серафим
Громадный шар зажег над мирозданием...
Нет, Ты могуч и мне непостижим
Тем, что я сам, бессильный и мгновенный,
несу в груди, как оный серафим,
Огонь сильнее и ярче всей Вселенной.*

Фет

"Човек е създаден по образ и подобие Божие" – такава е същността на библейската антропология.

Мислителите от древността прекрасно са разбирали нейния смисъл; обаче в наши дни той често се оказва затъмнен. Така в очерка на един палеонтолог срещаме такава изумителна по своята наивност бележка: "Невежите древноеврейски жреци твърдели, че човек е създаден по образ и подобие на Бога. Съвременната наука несъмнено доказва, че човешкото лице се състои от тези елементи, от които и лицето на горилата, и че както при човекоподобните маймуни, така и при човека лицевите кости се състоят от елементи, унаследени от дългия ред на нисшите гръбначни"¹.

Авторът на посочените родове изпуска от внимание, че Библията винаги говори за Бога като за **н е в и д и м о** Начало. Това знае всеки, който е запознат с Библията макар и повърхностно. Книгите на пророците например са пълни с рязка критика на езичеството, което се опитва "да узакони" сетивно-конкретната представа за Бога. Следователно сферата на човешкото богоподобие не може да има никакво отношение към "лицевите кости".

Макар върху цялата организирана материя да се вижда отпечатъкът на нейния разумен произход, то ра-

зумът в природата по-скоро е незавършена "програма" – той е безлик, "дифузен", разпръснат. Само на човешко равнище той става истински "образ и подобие" на своя Творец. Вселенският божествен Разум-Логос, проявяващ се в еволюцията на света, най-много от всичко е отразен в личностния разум и съзнателната воля на човека.

В религиозния опит Бог се открива като Сила, която превишава механичната причинност на света: като висша Свобода и висше Творчество. По-нататък ще видим, че и едното, и другото са присъщи на човека.

И накрая Бог, Който се открива като абсолютно Съвършенство, приобщава човека към процеса на вечното усъвършенстване. Разбира се, този процес не може да се ограничи в малък отрязък от временното битие; Безсмъртието на човешката личност е залог за нейното богоуподобяване.

* * *

Атеизмът обаче въстава против учението за "образа и подобие", опитвайки се да докаже, че висшите свойства на човека – са продукт на материята, лишена от разум.

Преди век и половина сред материалистите е съществувало убеждението, че мисълта не е нищо друго освен един от видовете вещества. Тук те се проявявали като продължители на древното учение на Демокрит, който допускал, че душата се състои от атоми. Френският лекар Кабанис (XVIII в.) сериозно смятал, че мисълта се отделя от мозъка точно така, както жлъчката – от черния дроб. Защитници на този възглед се намерили и през XIX век. Сред тях най-голяма известност придобил биологът расист Карл Фохт. Независимо от голословността на подобно твърдение, то получило отклик даже сред представителите на съвременния материализъм. Така един от тях пише: "Психиката е една от формите на

движение на материята; следователно, психическите явления протичат във времето и пространството. Материалът е обективна реалност, дадена ни в усещанията; психиката е сетивно явление, което може да бъде "овладяно". Такава е гледната точка на диалектическия материализъм².

Съвсем очевидно е, че мисълта на човека и неговото съзнание нямат пространствена форма. Не може да се говори за кръгла или жълта мисъл, за мисъл, имаща мирис или тегло. Никакъв уред не може да регистрира нейното съдържание. Физиологическите процеси, протичащи в мозъка, са материални процеси, но самото мислене, при цялото ни желание не може да бъде "овладяно", както това твърди защитникът на материализма.

Чувствайки несигурността на своята позиция, материалистите известно време се опитваха да привлекат за обяснение на съзнанието електромагнитните явления. Те считаха за възможно "да доловят във външното пространство мисълта във вид на електромагнитна вълна"³. Но този опит претърпя пълен крах.

Не по-малко произволно е отъждествяването на съзнанието и мисълта с биотоковете на мозъка. Преди почти 40 години била разработена методика, която помогнала да се констатира усилване на биотоковете при напрегнатата работа на мозъка⁴.

Както се изяснило по-късно, биотоковете съвсем не са нещо възникващо само при мисленето. Независимо от това, че съпътстват активните процеси в нервните тъкани на всяка част на тялото, те са присъщи даже на тъканите на растенията. И затова е безполезно да се вижда в тях "уловена мисъл".

Още през XVIII век великият немски математик и философ Лайбниц нагледно показал невъзможността за тъждество на мисъл и материя. Той предлагал да се направи въображаема разходка из нашата собствена "мислителна машина". "При нейното разглеждане, – казва той, – вътре в нея няма да намерим нищо, освен части, които се тласкат помежду си.

Половин век преди откриването на биотоковете на мозъка Вл. Соловьев, развивайки мисълта на Лайбниц, пише:

"Ако страничният наблюдател би получил възможност да види всичко, което протича в нашия мозък, подобно на това, което се изобразява в приказката на Булвер "The Strange Story", то какво би видял той? Той би видял структурата на мозъка, колебанията на най-малките мозъчни частици, би видял, може би, светлинни явления ("червен и небесносин пламък", както се описва в приказката) – но нали това не би приличало никак на онзи образ, който вие си представяте в тази минута, често даже нищо не знаейки за мозъчните движения и електрическите токове. В същото време страничният наблюдател ще види само това: оттук направо следва, че между едното и другото няма формално тъждество."⁵

И така изследването на електрическите процеси в мозъка не е изследване на самото съзнание като такова. Това сега признават и материалистически ориентираните автори. "В електроенцефалограмите – пише един от тях – може да се отразява едно или друго функционално състояние на мозъка. С помощта на електрофизиологични методи може да се даде по-пълна характеристика на физиологическата дейност на главния мозък... Търсенето на непосредствени корелации между енцефалограмите и качествено разнообразните психически явления теоретически не е оправдано."⁶ Затова един от най-големите неврофизиолози на нашия век Чарлз Шерингтън справедливо счита, че ако естествознанието трябва да изучава работата на мозъка, то съзнанието като такова е извън неговата компетенция⁷. Американският неврофизиолог Бейли твърди, че ние "нямаме научно право да изследваме психиката с помощта на физиологията".⁸ Сред изследователите, които признават невъзможността за естественонаучен анализ на мисловните процеси, са такива забележителни учени, като Екълс, Уолш, Коса, Пенфилд, Едриан, Ле-Гро-Кларк и др.

Материалистите са принудени постоянно да преосмислят своите позиции, за да намерят нови принципи и нови формулировки и да спасят своите основни положения. Тъждеството на материя и съзнание сега е отхвърлено от тях. "Кое в понятието за материя трябва да се включи в мисълта... Настава объркване, тъй като при такова включване губи смисъл противопоставянето между материя и дух"⁹. "Обяснението на субективното с данните само на физиологията довежда до метафизическа теория за тъждество на психическо и физическо."¹⁰ Такива са новите постановки на материализма, който се отказва от старото уподобяване на мозъка – на черния дроб. Сега стана достатъчно ясно, че и черният дроб, и жлъчката – са пространствени физически неща, а мисълта – нефизическа реалност. При това си спомниха, че и класиците на марксизма не са се решавали да поставят мисленето във фатална зависимост от физиологическите процеси, твърдейки, че съзнанието е възможно "само благодарение на предметното богатство на човешкото същество... Очовечаването на сетивата възниква само благодарение на наличието на съответен предмет, благодарение на о ч о в е ч е н а т а природа"¹¹. Нещо повече, материалистите не са се отказали от идеята, че този "предмет", т.е. вътрешното същество на човека с цялото негово богатство, е все пак п р о и з в о д н о н а м о з ъ к а. Мисълта, казват те, е "неотделима от своя субстрат – мозъка, също така както е неотделима например белотата на лежащия пред мен лист хартия от самата хартия"¹². С други думи мисълта не е нищо друго, освен с в о й с т в о н а материята.

Лесно може да се види обаче, че това съждение е основано на недоразумие. Както казва известният руски психолог Челпанов, "когато ние произнасяме думите: сила, свойство, способност, то не е нужно да се мисли, че ние признаваме зад тях някаква реалност – това са само думи за означаване мислими отношения между нещата"¹³. Да се говори за белотата като свойство на хартията означава не да се разкрие нещо реално, а само

да се направи обобщение на някои напълно материални взаимовръзки. Може да не се употребява думата "свойство", а просто да се изложи на езика на физиката и химията по какъв начин нашите зрителни рецептори възприемат хартията бяла, как във взаимоотношението на молекулите, светлината и очите се ражда усещането за "цвет". Точно така, без да се прибегва до понятието "свойство", може да се разкрие всеки материален процес. Няма никаква абстрактна сила на притегляне, а има реално физическо взаимодействие на материални тела. Законът за притеглянето е наша констатация на фактите и тяхното обобщение. Тъй като е трудно да се усъммим, че нашата мисъл е нещо реално, а не просто обобщение или абстракция, то за да се докаже тезисът за съзнанието като "свойство" на мозъка е нужно да се покаже как именно възниква то непосредствено от физическото движение на молекулите на мозъка. А между другото това е невъзможно да се направи.

Разбира се, материалистът може да заяви, че "в света няма нищо, освен движеща се материя и движещата се материя не може да се движи иначе, освен в пространството и времето, и, следователно, изясняването на взаимозависимостта между съзнанието и мозъка – не е принципен въпрос". Тези думи обаче са само догматическо твърдение, което с нищо не е доказано. Нещо повече, то се съгласува лошо с възгледите на самите материалисти за съзнанието като особен вид реалност.

По-нататъшното отстъпление на материализма още повече обърква неговата позиция. От една страна, неговите защитници твърдят, че "осъзнавания в главата на човека образ на предмета не може да бъде сведен нито към самия материален обект, нито към тези физиологически процеси, които стават в мозъка", а от друга – както и преди – настояват за това, че "съзнанието е функция на мозъка"¹⁴. Когато става дума за "функция" налице е причинна зависимост. Ако тя съществува, то възниква неразрешимо противоречие.

Старият "метафизически" материализъм в лицето на Бюхнер и Хекел излязъл от тази трудност по пътя на предположението, че съзнанието е присъщо на атомите¹⁵. Но материализмът не пожела да постави точката над "и", а се оказа висящ между признаването на материята за единствена реалност и дуализма. На международния философски конгрес през 1958 година точно това е посочил известният философ-томист Густав Ветер. Той разкрил цялата противоречивост на такава позиция, при която се отхвърля стария материализъм и се признава реалността на съзнанието като в същото време то отново се свежда към "материята". Отговорили му, че това е цялата тайна на диалектиката. Тогава обаче се създава впечатлението, че подобна "диалектика" служи само като начин за изплъзване от критиката на опонентите.

Наистина, материалистите се опитвали тук да се опрат на така наречената "теория на отражението", според която мисленето и познанието е "фотографиране, копиране на външната действителност"¹⁶. Но това не е нещо повече от лошо сравнение. Нали ако в огледалото или върху чувствителна фотографска лента се извърши м а т е р и а л е н процес на пречупване на лъчи и т.н., то как се осъществява "отражението" в съзнанието, материализмът не може да покаже.

Също толкова малко яснота по въпроса внася и теорията за р е ф л е к с и т е. Независимо от това, че тя е неспособна да разкрие дълбоката връзка на духовното и физическото, тя не претендира за разпростиране на своите методи върху цялото съзнание на човека. Увлечението в прилагането на рефлексологията в психологията за щастие е останало назад даже в нашата наука; това увлечение е данък на уродливите условия на научна работа, които са съществували у нас преди четвърт век. Сега вече е признато, че рефлексът – "явно не е единствената форма и във всеки случай тя не дава възможност да се конструират от рефлексите сложни форми на активно поведение"¹⁷.

Най-малко догматична може да се смята концепцията, която в недалечното минало получи названието психически паралелизъм.

Тя дава простор както за научни изследвания в областта на физиологията на мозъка, така и в сферата на спецификата на съзнанието, но при това избягва метафизическите предпоставки. Принципът на тази теория гласи: "на всеки процес на съзнанието съответства процес на движение в големия мозък. Тези два реда процеси протичат паралелно един на друг"¹⁸. Привържениците на психофизическия паралелизъм чувстват, че тяхната теория се е спряла на средата на пътя, че трябва да се търси по-определена формула за съотношението между физическото и духовното. Това съотношение трябва да бъде двустранно. И действително не само физиологията оказва въздействие върху духа и психиката, но съзнанието е способно да влияе върху телесните процеси.

За пример ще се спрем на така наречените хипични явления. Известни са например експерименти, когато внушаването на чувствата за ситост предизвиква храносмилателна левкоцитоза, а внушаването на чувство за глад предизвиква намаляване на левкоцитите в кръвта както при реалното гладуване. Внушаването на представа за обилно пиене повишава диурезата. При внушаването на усещане за студ по кожата полазват "мравки". Може да се внуши и повишаване на температурата на тялото и дори мнимо изгаряне, когато върху кожата се надига истински мехур. Добре известно от медицинската практика е, че волята за живот рязко повишава съпротивата на организма и неговата борба за оздравяване. При понижен психичен тонус в организма отслабва имунитетът. Ще отбележим един характерен случай – докторът, който дълго изучава сърдечните болести толкова се вживява в тях, че едва сам не се оказва действително болен.

Яркото въображение нерядко въздейства върху тя-

лото. Това се вижда от биографиите на писателите-реалисти, които се включвали с всички подробности в описваните от тях събития и състояния. Така Балзак, рисувайки дадена битка, чувал стоновите на ранените, Флобер, описвайки сцената с отравянето на Бовари, усещал в устата си вкуса на отровата. Горки, работейки над сцената с престъплението в своя роман, изпаднал в невяст и върху тялото му се появила синина на това място, където на героя бил нанесен удар с нож.

Състоянието на хипноза и самохипноза предизвиква големи изменения в организма. Може да възникне "голяма гъвкавост на крайниците" или обратно, изумителна твърдост на мускулите при каталепсия. Сега вече целият европейски свят се е убедил в способността на йогите по своя воля да влияят върху работата на мускулите, обикновено неподвластни на волята. Те забавят биенето на сърцето и могат да постигнат състояние, близко до клиничната смърт. Това състояние те са способни да прекратяват след определено време¹⁹. Добре проверени са случаите, когато йоги лежат върху начупено стъкло под голяма тежест, но са оставали без никаква драскотина. С една дума редица **о б и к н о в е н и** закони на природата са преставали да действат тук, като се заменят от непознати за нас други закони.

Достатъчно добре са известни и зрителните халюцинации, предизвикани от внушение. Така доктор А.Д. разказва, че му се "удало да предизвика халюцинация" у своя приятел У.Р. само с усилие на волята. Намирайки се сякаш в него, той започнал да мисли, че лампата угасва и напрегнал своята воля, за да предаде на У.Р. фиктивната си халюцинация. Намалявайки в своето въображение светлината на лампата, той го принудил да увеличи няколко пъти светлината в нея. Мислейки съсредоточено, че температурата в стаята се понижава, той го заставил да засили огъня в камината²⁰.

"Всички тези явления – казват материалистите – са напълно обясними от позициите на павловското учение.

В частност хипнозата представлява частичен сън, при който потискането не обхваща всички отдели на кората на големите полукълба и не се разпространява върху центровете, които са под кората на главния мозък²¹. Може да се съгласим с това, че тези явления м о г а т да бъдат обяснени, но това, че те са вече обяснени, — е също особен род самовнушение. Така според Бехтерев основната особеност на хипнозата се състои в потискане на самостоятелната дейност на хипнотизирания. Знаят се примери на самовнушение, когато тази дейност не е потисната, а напротив, активно е усилена. В този случай е важен фактът, че психическото състояние при внушение или самовнушение оказва силно въздействие върху физиологическите процеси.

Следователно, разглеждането на фактите разкрива, че съзнанието не е някаква бледа сянка или "отражение" на физиологическите процеси, а мощна а к т и в н а сила. Та нали огледалото не може творчески да измени обекта, който отразява, а съзнанието се оказва за това напълно способно.

Не е ли, обаче, нарушението в мозъка и следващото след него нарушение на душевния живот, доказателство, че мозъкът ражда мисъл? Това е също толкова доказателство, колкото ако счупим лампата, потъвайки в тъмнина, да заявим, че именно тя е източникът на електричеството.

* * *

Като съюзник в спора за душата материализмът привлича сега кибернетиката, която съвсем неотдавна заклемяваха като "фашистко-попска лъженаука".

Човекът конструира "мислещи машини". Това, казват ни, нагледно показва как материалният субстрат ражда мисълта. На пръв поглед този аргумент звучи убедително, но разглеждан по-отблизо и той се оказва твърде слаб.

Преди всичко, "мисленето" на машината е в крайна

сметка само п р о д ъ л ж е н и е на човешката мисъл, заложена в електронно-изчислителното устройство. Нали именно човекът е създал машината. Ако човешкият разум се проявява и в създаването на всяка машина, то "електронният мозък" е само по съвършено в ъ п л ъ щ е н и е на човешкия разум и неговите възможности. "Разумът на машината, – казва кибернетикът А. Самюъл, – е предписан от човека и за съставянето на такова предписание е необходима по-висока степен на мислене, отколкото за неговото изпълнение"²². Машината, съгласява се с него съветският учен Новик, – колкото сложна и "умна" да е – не е повече от опосредстващо звено, свързващо човека с природата"²³.

Тенденцията към организираност е свойство на еволюционизиращото световно цяло. Тя се проявява навсякъде във Вселената и "се обективира" в структурата на мирозданието. Особено голямо съвършенство тази обективизация на световния Разум достига в явленията на живота, в "саморегулиращите се системи" на организмите. Те се подчиняват сляпо на природните закони. Затова инстинктът, който ръководи животните, по-скоро е силата на цялото, тенденцията на вида. Ж и в о т н о т о к а т о о т д е л е н и н д и в и д н е е н о с и т е л н а р а з у м . Т о ж и в е е в л о н о т о н а р а з у м н о с т т а н а п р и р о д н о т о ц я л о . Д р у г о н е щ о е ч о в е к ъ т . Т у к , к а к т о н е в е д н ъ ж в е ч е п о д ч е р т а в а х м е , р а з у м ъ т с е в ъ п л ъ щ а в а в л и ч н о с т т а , в д у х а , к о й т о е а к т и в н о т о , ж и в о т о , п о з н а в а щ о т о н е м а т е р и а л н о н а ч а л о . " Б и д е й к и р е а л н о е д н о о т м н о г о с ъ щ е с т в а в п р и р о д а т а – к а з в а В л . С о л о в ъ в , – ч о в е к ъ т с л е д к а т о и м а с п о с о б н о с т т а н а с в о е т о с ъ з н а н и е д а п о с т и г а р а з у м а и л и в ъ т р е ш н а т а в р ъ з к а и с м и с ъ л (Л о г о с а) н а в с и ч к о с ъ щ е с т в у в а щ о , с е я в я в а в с и ч к о в и д е я т а , и в т о з и с м и с ъ л е в т о р о т о в с е е д и н с т в о , о б р а з и п о д о б и е Б о ж и е . В ч о в е к а п р и р о д а т а н а д р а с т в а с а м а т а с е б е с и и п р е м и н а в а (в с ъ з н а н и е т о) в о б л а с т т а н а б и т и е т о н а а б с о л ю т н о т о "²⁴.

Как се осъществява в човека координацията на природното и духовното начало?

"Може да се мисли, – пише френският зоолог А. Сабатие, – че мозъкът от само себе си е механично оръдие, дейността на което е необходима за разкриване на мисълта и волята, че те действително създават тези прояви (к.м. А.М.) на духа. Нали този механизъм, който се привежда в движение от парата, не е извор и основа на нейната сила, която трябва да го приведе в движение. Този механизъм е необходим, за да се прояви силата на парата. Ако мозъкът не е способен да произвежда дух посредством това, което няма нищо общо с духа, т. е., ако мозъкът не може да създава дух, то той може да произведе дух от дух, да го натрупа като сила, да го развие, организира, да обработи мисълта, чувството и волята, да образува тази устойчива връзка, която накрая постепенно да създаде психическата индивидуалност и личността, които са най-висшето му достижение. Действайки по такъв начин мозъкът работи не по-различно, отколкото механизъмът, който след като утилитаризира и натрупа някаква сила, организира нейната изява"²⁵.

При позоваването на кибернетичните устройства се игнорира фактът, че човешкото съзнание и мислене се отличават качествено от "мисленето" на ЕИМ. "Разработките в областта на "умните машини" – пише един от специалистите по кибернетика, – не отчитат истинските данни за природата и способността на "човешката система"... По-дълбоката природа на системата е скрита за наблюдение."²⁶

"Няма смисъл да се твърди, казва професорът от Колумбийския университет Тауби, че функцията на мозъка е игра на шах или езиков превод и че машините-шахматисти и машините-преводачи служат за успешното моделиране на човешкия мозък."²⁷ Интуицията е недостъпна за машината, нейното мислене е чисто фор-

мално, а между другото именно посредством интуицията се проявяват, както видяхме, висшите способности на човека.

В повестта, принадлежаща на перото на инженер, героят разсъждава за кибернетичните машини:

"Нека те да мислят. Е и какво? Все едно нали човешкият ум е стопанин. Бил е и ще бъде. Той е по-гъвкав, по-силен. И то не със скоростта на изчисленията или обема на паметта. Съвсем не. Той е по-силен с точното чувство за целта – не на междинната, а крайната, с умението да мисли нелогично и, на пръв поглед, дори неразумно. По-силен е с чувството за хумор, сърдечността, която диктува понякога безразсъдни постъпки; с една дума, с това единство на духовните процеси, което аз бих нарекъл душа, ако не бих се боял да изпадна в идеализъм и попщина".

Това наистина е забележително признание! "Идеализмът и попщината" – ето тази бариера, която не дава да се каже последната дума.

Но ако съзнанието и мисълта в цялата си сложност се оказват нещо самостоятелно, живеещо по свои закони, различно от законите на материята, то в какво отношение се намират те с мозъка като към свой орган или носител? Как решава съвременната неврофизиология този проблем? Забележителният ученик на Шерингтън Екълс формулира отговора на този въпрос така:

"Връзката съзнание—мозък се осъществява в две направления, от мозъка към съзнанието в същата степен, както от съзнанието към мозъка във волевите актове. Наличните данни за мозъка дават основата на хипотезата за влиянието на съзнанието върху мозъка. Обратният път – как специфичните колебания на активността на мозъка се възприемат от съзнанието е по-неясен: както се вижда – ако съзнанието може да оказва влияние на динамичните пространствени форми на колебанията, то може да се очаква, че то ще бъде достъпно за действие и в обратна посока"²⁸.

Екълс разработва изключително сложна и фина методика за изучаването работата на нервните клетки. Благодарение на тази методика на учените става достъпен в някаква степен този грандиозен и изумително съвършен свят, който се състои от повече от 10 милиарда живи нервни клетки. Екълс щателно изучава процесите на подтискане и възбуждане, а също така механизмите на взаимодействие на невроните²⁹. След Шерингтън, Екълс отбелязва високата чувствителност на апарата на мозъка, по силата на която той се оказва способен да възприема въздействието на съзнанието. Самото съзнание, според Екълс, макар и да въздейства върху мозъка, по своето съществуване може да бъде независимо от него. Ако, от една страна, при изгаряне, например, рецепторът предава сигнали по веригата на нервната система и предизвиква рефлекторно отдръпване на ръката, то от друга – съзнанието, възбуждайки работата на най-фините апарати на централната нервна система, предава сигнал към органа, който произвежда акт от съзнателен волеви характер.

С други думи, мозъкът и душата са системи, намиращи се в определено взаимодействие. И особената сложност на мозъка е необходима именно затова, за да бъде той способен за това взаимодействие. Значението на еволюцията на мозъка се заключава в неговото усложняване до такава степен, благодарение на която той би могъл да стане "проводник" на духовния живот.

* * *

Бихме направили груба грешка, ако отъждествим съзнанието и мисленето. Мисленето е само част от този широк поток, който обхваща мисълта "отгоре" и "отдолу". От една страна, този поток се съединява с безсъзнателното, с това, което е присъщо на животинския свят (нали и на животните е присъщ вид интуиция, наречена инстинкт). От друга страна, той възхожда към дълбините на духовното битие и с това се обясняват тези огромни

възможности на човешкия дух, които дори човешкото мислене е неспособно да обхване.

Тук са корените на висшата интуиция на мистическата надареност и тайнствените способности на човешкия дух. Мисленето – това е, според образното сравнение на един психолог, тази част на айсберга, която се вижда над водата, по-голямата му част е скрита надълбоко. Именно затова в състоянията на транс, хипноза и екстаз се проявяват най-вече скритите способности на човека. Тази "подводна" част обхваща цялата съвкупност на човешката възвишена природа.

"В съкровените недра на нашето същество – според думите на немския философ Карл Дюпрел – пребивава недостъпният за нашето самосъзнание трансцедентен наш субект, коренът на нашата индивидуалност; той се отличава от сетивната половина на нашето същество както по формата, така и по съдържанието на своето познание, тъй като се намира в други отношения към природата, т.е. възприема от нея други впечатления, а следователно и реагира на нея по-различно, отколкото нашата половина"³⁰.

Учението на йогите, както и на западните мистични доктрини, показва, че между дълбокото "Аз" и физическата природа на човека съществуват няколко междинни нива, които отразяват различните степени на материализация и по такъв начин запълват пропастта между духа и тялото³¹. Познанието на тези нива на битие в човека не може да се осъществи с помощта на методите на психологията и още повече на физиологията. Тези равнища все пак вероятно са достъпни за изследване. Разбира се, методите на това изследване трябва да бъдат специфични: в него на преден план се издигат самонаблюдението, вътрешното съзерцание и съсредоточаването.

Християнската антропология признава три нива в човека, които съответстват на трите основни аспекта на познанието и тройната структура на реалността. Първият, свързан най-много с външната природа –

т я л о т о; вторият, пограничен – д у ш а т а, или психиката; третият, най-дълбокият – д у х ъ т³². Духът образува човешкото "Аз" и тези висши свойства на човека, в които е отразен и образът и подобие на Божие". Първите две измерения са общи за човека и другите живи същества. Но между всички известни творения само човекът притежава дух. Тялото и психиката могат да бъдат изучавани с естествено-научни методи (тялото, във всеки случай, принадлежи към тяхната сфера изцяло); духът се разкрива предимно в процеса на интуитивното разбиране и самопознание.

* * *

Всички особености на духа се обединяват от това, че той се реализира чрез "Аз-а", чрез л и ч н о с т т а, при което личността не е изолирана, а живее във връзка с други личности. Християнското съзнание никога не разглежда връзката между тях като нивелиране. То държи на безкрайната ценност на всяка отделна личност, но при това сочи необходимостта от единение между индивидите, образуващи висшето духовно Цяло. "Основното понятие за единение – казва Теяр – няма нищо общо с явленията на сливане на разнородното в еднородно"³³. Парадоксалната структура на човешкото "единомножество" православните богослови понякога наричат "съборност", тоест такова състояние на Цялото, в което всички части запазват своето безусловно значение³⁴.

Друго свойство на духа е съзнаващият себе си разум. Именно той е способен да възприема и осмисля световните закономерности, причинно-следствените връзки на битието, смисъла на произтичащите в него процеси. Той разграничава от природното цяло това, което е родствено на самия него, обхваща умопостижимия аспект на съществуващото и самия Бог. Съзнателната разумна активност отличава хората от природата

така, че за обозначаването на човечеството е приет терминът н о о с ф е р а.

Третото свойство на духа е с в о б о д а т а.

В същото време, когато човекът навсякъде в окръжаващия свят намира детерминизъм и външно обусловени процеси, той открива в самия себе си свободна а л т е р н а т и в а за действие. Свободата се познава от хората непосредствено чрез наблюдението и самоанализа. В нея също действа причинността на висшия духовен ред.

Естествознанието няма работа с такъв тип причинност: пред него се намират обекти, които са подчинени на твърда механическа обусловеност. Наистина някои физици говорят за "свобода на волята на електрона", поведението на който като че ли не е детерминирано. Дори ако това е така, при човека свободата на избор е съвсем друга, тъй като се корени в неговото съзнание. Нека движението на елементарните частици да не е предсказуемо еднозначно, както в класическата механика, но с това те ни най-малко не притежават свобода в духовен смисъл. Такава няма и в света на обикновените макрообекти. Камъкът, хвърлен от ръката, не може да не падне, човек, попаднал в определена ситуация, може да постъпи така или иначе. Двигател на неговата постъпка ще бъде неговото съзнание и воля. Различно поведение в някаква степен може да се види при едни и същи обстоятелства и в света на животните. Там това става на инстинктивно равнище, а не според мотивите на осъзнатата индивидуална воля. Само човек може да бъде "господар на своите постъпки" и да носи за тях отговорност. Затова само външната причинност, приложена към човека, към неговото вътрешно същество, се оказва безсилна да обясни неговото поведение.

"Нашите размишления, – пише Макс Планк, – ни водят до извода, че причинното обяснение е несъстоятелно именно в този пункт, който е най-важният в нашия живот... Тук в качеството на необходимото допълнение

към науката се появява етиката. Тя свързва причинното "може" с моралното "трябва", тя поставя заедно с числото познание съжденията за ценностите, на които е чуждо причинното научно разглеждане само по себе си³⁵. Волята на човека е способна да тържествува над неговите наклонности като природно същество. Тя действа в ъп р е к и природата както в самопожертването, така и в самоубийството. Животното не избира – избира само човекът. Само за него съществува н р а в с т в е н а т а дилема.

Материализмът и тук се стреми да принизи човека, свеждайки неговата душа и воля до "съвкупност от обществени отношения" (при това, естествено, той прибегва до такива странни понятия като "феодална философия", "прокапиталистическа теория на познанието" и т.н.). Тогава остава неясно защо хората, живеещи в еднаква обществена среда, могат да имат съвършено противоположни волеви стремежи? Защо хората, които са възпитани дори в едно семейство, попадайки в една и съща ситуация, могат да постъпват различно? Защо даже постъпките на един и същи човек могат да се окажат противоречиви?

Разбира се, не бива да се забравя, че силата на волевата енергия на човека и неговата свобода от природния детерминизъм са тясно свързани с нивото на неговото духовно развитие. "Човек – отбелязва Ерих Фром – носи отговорност до този момент, докато той е още свободен да избира своите собствени действия"³⁶. Само благодарение на растежа, упражняването, възпитанието на възвишените заложи в себе си, човек е способен да реализира своята п о т е н ц и а л н а свобода. В противен случай той като че ли се отрича от своята дарба.

Тогава действително над него тегнат низките инстинкти и обществените условия. Той се оказва неспособен да противопостави каквото и да е нито на своята биологическа природа, нито на своето обкръжение. Та нали разумът е също така потенциална способност на

човека и ако той не подлежи на възпитание и развитие, то потенцията остава в зародиш. Като пример за това могат да послужат децата, които били отглеждани от животни. Няколко такива случаи са известни и изучени. Изяснено е, че великият дар на разума остава в тях подобен на зърно, което са хвърлили в почва, лишена от влага и хранителни вещества.

И така индивидуалното формиране, развитието на човека е необходимо условие за проявяване на неговата висша природа.

Една от основните особености на човека се съдържа именно в п р е о д о л я в а н е т о на чисто биологическите граници. За това говорят тези негови потребности, които са неизвестни на животното. Природата на човека е такава, че изобилието от земни богатства "не удовлетворява неговите желания и не възпира неговите страсти". Човек търси пълнота и съвършенство, които само природното битие не може да му даде. И тук съвсем не става въпрос за обществото и за "обществените отношения". Познавайки своята свобода, човек вече не може да не се стреми към зова на свръхприродното. В това е залогът на неговото безкрайно развитие.

Желанието да придобие свобода е толкова силно в човечеството, че даже марксистите, склонни към детерминизъм, бленуват за "скок от царството на необходимостта в царството на свободата". Нещо повече, Маркс твърди, че това царство "е от другата страна на сферата на чисто материалното производство"³⁷. И повече от това, той продължавал да смята за "база" на свободата социалното и икономическото преустройство. Няма съмнение, търсенията на оптимални обществени системи могат да послужат на делото за постигане на истинска свобода, но опитът показва, че без признаването на правата на личността и духовните основания на тези права идеята за освобождаването се превръща в своята противоположност: в диктат, насилие, робство.

Тази деградация е свързана още и с това, че в човека

заедно с потребността от свобода живее и страхът от нея. Без ориентацията към Вечното свободата плаши и предизвиква тъга по робството... "Човек е обречен на свобода" – казва Сартър и в тези думи се усеща скрит ужас. Но истинската вяра не се бои от свободата. Тя съзнава цялата трудност на този дар и радостно го приема. Нека някои представители на религията да я превръщат в спокойна клетка за извращение на вярата. "Комфортният атеизъм и комфортната вяра – по думите на Е. Муние – се намират в едно бласто". За този, който е предан на Евангелието, остава винаги жив заветът на св. апостол Павел: "Към свобода сте призвани вие братя".

* * *

Реализацията на духовното начало виждаме и в стремежа към т в о р ч е с т в о, което е неотделимо от историята на човешката култура.

Както вече беше отбелязано във II глава, творческият процес не е продукт на просто възпроизвеждане или абстрактна рефлексия. В него поривът на човешката интуиция и воля непосредствено се приобщава към живата реалност и тръгвайки от нея, създава нещо ново. Тук участват всички сили на човешката душа и дух.

Нека машините действително да са способни да пишат стихове и да съчиняват музика, техните "произведения" остават обаче само умъртвена пародия на истинското творчество, което реализира не само формалните способности на човека, но и неизчерпаемото богатство на неговото духовно битие. За съжаление това нерядко се забравя от широката публика под влияние на фантастиката, която е склонна понякога да поставя знак на равенство между човека и робота. Необходимо е да се помни, че в подобна литература винаги има нещо не само от науката, но и от чистата измислица, и затова признавайки пълната свобода на творчеството за самите автори-фантасти, не трябва да забравяме, че далеч не

винаги можем да черпим от книгите философски идеи.

За да проникнем по-дълбоко в самата същност на истинското човешко творчество най-добре е да се обърнем към творческите свидетелства на самите автори, да се обърнем най-вече към свидетелствата на творците на културни ценности. Те разкриват пред нас усещането за съпричастност към висшето духовно битие, което отчетливо са съзнавали поетите, писателите, художниците. Ще се спрем на някои примери на подобно самосвидетелство.

"Понякога – пише Николай Лоски – в моменти на най-плодотворно мислене цял ред от мисли се развива като че ли от само себе си". Нерядко поетите сами описват процеса на своето творчество като нещо "дадено", нещо такоъа, в което те играят само ролята на зрител, приемник.

Още по определено за това говори мислителят поет С.Н. Булгаков. Според неговите думи "стихията на таланта насочва художественото внимание... Човекът художник неволно става придатък на своя талант"³⁸.

Николай Бердяев в своята книга "Смисълът на творчеството" смята творчеството за главна отличителна черта на човека, което му позволява да се промъкне от този свят в другия". Това се потвърждава от факта, че нерядко творците са неспособни да обхванат своето съзнание в цялата му пълнота. "Понякога – пише френският психолог Жоли – дори най-великият човек, взирайки се в хоризонтите, които открива пред него собствената му идея, изпада в изумление и възхищение пред нея и предполага, че тя е слязла свише от някаква незрима върховна сила". За това има безброй много примери. Така Микеланджело, работейки над своите фрески виждал в тази работа свещенодействие, което се ръководи от Божия Дух.

Според думите на Флобер художниците са "органи на Бога, посредством които Сам Той открива Своята същност". Мицкевич в творчеството си чувствал "сила, която не идва от хората". Бетховен свидетелства, че в

моментите на музикално озарение "Сам Бог му говори на ухото". Красотата, по думите на Жуковски, "посредством душата е усещане и слушане на Бога в сътвореното". "Имаше време – пише Лев Толстой в своето Завещание – когато чувствах, че аз ставам проводник на "Божията воля."

Такива свидетелства могат да бъдат посочени безкрай³⁹. Те говорят за това, че в процеса на творчеството човек се приобщава към световното духовно битие и тук с необикновена сила се проявява неговата богоподобна същност.

Ценността на всяко художествено произведение се съдържа преди всичко в това, че неговият автор създава някакъв нов, свой собствен свят. Цветовете и формите, звуците и думите стават език на духа.

Неслучайно творчеството за християнството има космическо значение: в него човек като че ли продължава божественото дело на съзидание. Това вече не са "Земята" или "Водата" с техния стихийен неясен живот, а съзнателно същество, творящо свой "втори космос" и заедно с това съучастващо в творчеството на Бога.

Именно затова съзидателният процес е открит за безкрайно усъвършенстване. Именно затова всеки майстор, завършвайки своя труд, изпитва н е у д о в л е т в о р е н о с т, която го подтиква към нови творчески търсения.

Отдавна е забелязано, че персонажите на много писатели – са само превъплъщения на един герой, който търси и не намира своята окончателна форма. С това се обяснява и лайтмотивът в произведенията на художниците: чувствайки несъвършенството на създаденото, те не могат да се спрат и да се успокоят от постигнатото.

В крайна сметка цялото наше земно творчество е радост, преплетена с дълбока тъга по съвършенството и идеала. Ние усещаме в себе си огромни възможности, които не ни е дадено да осъществим напълно. Хоризонтът и стремежите са безгранични, а човешкият живот е кратък като миг. Това се отнася не само за творчеството,

но и за свободата и разума.

Откъде е това несъответствие? Явява ли се то неотстранима трагедия на духа? Ако нашият стремеж към истината, доброто и творчеството би имал само въображаема основа, то той не би владял човека с такава сила. Доколкото тези пориви са вложени в нас, те трябва да имат възможност за реализация. Само в перспективата на безкрайното развитие на човешката личност, далеч зад границите на нейните сегашни условия на битие, тя придобива истински простор. Само тогава разумът, съвестта, свободата, творчеството не остават безполезен аванс, а я водят към върховете на истинското богоуподобяване. С други думи, въпросът за възможностите на човека е въпрос за неговото б е з с м ъ р т и е.